

منابع حدیثی امام خمینی علیه السلام در نقل احادیث تفسیری

علی‌رضا کوهی*

چکیده

بر اساس دیدگاه امام خمینی علیه السلام صحت و علو مضامین، محک درستی یا نادرستی احادیث تفسیری شمرده می‌شود، نه صحت سند یا ذکر آن در منابع حدیثی معتبر. بر این اساس، امام خمینی علیه السلام در نقل روایات تفسیری تأکیدی بر نقل از منابع اصلی و دست اول ندارند. هرچند بخش اعظم احادیث موجود در آثار ایشان، در منابع حدیثی معتبر امامیه آمده است، اما در عین حال بخشی از احادیث منقول در آثار ایشان در دوره‌های پسین شهرت یافته‌اند و در منابع اولیه امامیه یافت نمی‌شود و باید آن‌ها را در کتاب‌های عرفانی و اخلاقی شیعه جست‌وجو کرد. دسته‌ای دیگر از روایات تفسیری موجود در آثار امام را باید در منابع روایی اهل سنت جست‌وجو کرد و بخش دیگر، احادیثی است که غالباً دارای مضامین عرفانی است و نمی‌توان در منابع دست اول حدیثی شیعه و حتی اهل سنت، اثری از آن یافت. این دسته از روایات غالباً در آثار عرفانی، اخلاقی و تفسیری اهل سنت یافت می‌شود؛ هرچند بعضی از این احادیث، بعداً به کتب شیعه نیز راه پیدا کرده است. بررسی و دسته‌بندی منابع حدیثی امام در نقل روایات تفسیری، موضوع این نوشتار است.

کلیدواژه‌ها: امام خمینی علیه السلام، احادیث تفسیری، منابع حدیثی شیعه، منابع حدیثی عامه، منابع عرفانی.

* پژوهشگر حوزه علمیة قم و کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث.

مقصود از روایت، حکایتِ قول، فعل و تقریر معصوم است^۱ و منظور از روایات تفسیری در این نوشتار، مجموعه روایاتی است که دارای اثر عملی نیستند و از حیطة روایات فقهی خارجند و ذیل تفسیر آیات، به کار برده می‌شوند. منظور از منابع حدیثی امام خمینی علیه السلام نیز منابعی است که یا امام به منبع بودن آن در نقل حدیث تصریح کرده‌اند و یا در صورت عدم تصریح امام، ما با ملاک قرار دادن تقدم زمانی و اعتبار منابع، می‌توانیم احادیث را در آن منابع بیابیم. بنابراین، این نوشتار در پی کشف منابعی که نزد امام موجود بوده و امام مستقیماً از آن‌ها نقل کرده‌اند، نیست، بلکه به دنبال آن است که احادیث منقول در آثار تفسیری ایشان را منبع‌یابی کند.

مجموعه داده‌های تفسیری امام خمینی علیه السلام در پنج جلد با عنوان «تفسیر قرآن مجید، برگرفته از آثار امام خمینی» تحقیق و تدوین شده است. با بررسی این اثر و روایات تفسیری موجود در آن می‌توان به منابع حدیثی امام خمینی در نقل روایات تفسیری دست یافت، هرچند نگارنده بر آن بوده که به اصل آثار امام مراجعه کند و نقل قول‌ها و ارجاعات خود را بر مبنای آن تنظیم کند. بر این اساس، به نظر می‌رسد شیوه صحیح پژوهش در شناخت منابع حدیثی امام آن است که با مراجعه به منابع متقدم، مصدر اولیه روایاتی را که امام نقل کرده‌اند و به منبع آن اشاره‌ای نکرده‌اند، باز یافت.

پس از جست‌وجوی فراوان در منابع پژوهشی اعم از کتب و مقالات، اثری که به نحو اخص، منابع اولیه روایات منقول در آثار غیر فقهی امام را پژوهیده باشد یافت نشد، هرچند در باب منابع حدیثی عرفا به نحو اعم، که امام نیز از آن دسته‌اند، در منابع مختلف بحث شده است.

یکی از ویژگی‌های برجسته نظریات حدیثی امام خمینی علیه السلام در بخش روایات تفسیری، آن است که ایشان دایره اعتماد و استفاده از احادیث تفسیری را چنان گسترده می‌دانند که حتی روایاتی را که مشکل سندی دارند، به شرط این که دارای

۱. مقیاس الهدایه فی علم الدرایه، ج ۱، ص ۵۷.

مضامین صحیح باشند، نیز می پذیرند. ایشان معتقدند اگر روایات غیر فقهی، از جمله روایاتی که در تأویلات عرفانی کاربرد فراوانی دارند، دارای مضامین عالی باشند، می توان پی برد که از اهل بیت علیهم السلام صادر شده اند. ایشان درباره کاربرد اصطلاحات عرفانی که در لسان اهل آن فراوان استعمال می شود، فرموده اند:

همه اشخاصی که بعدها این اصطلاحات را به کار برده اند، فهمیده و نفهمیده از قرآن و حدیث گرفتند و ممکن است که اصل سندش هم درست ندانند؛ البته به حقیقتش هم کم آدمی است که می تواند پی برد، تا چه رسد به این که ذائقه روح بچشد این را. چشیدن ذائقه، یک مسئله فوق این مسائل است.^۱

این رویه از ویژگی های تأویل عارفان است. دأب عارفان آن است که به احادیث استناد و اتکا می کنند که از طریق شهود و یقین قلبی، به نورانیت و اصالت آن دست یافته اند؛ از این رو، روش استنادی عرفا با آنچه نزد فقیهان و محدثان ملاک عمل است، متفاوت است و لذا بسیاری از احادیث نقل شده در منابع عرفانی، مرسل به حساب می آیند. روش عرفا در تصحیح حدیث، مبتنی بر حصول یقین قلبی از هر طریق است. یکی از این طرق، شنیدن مستقیم و بی واسطه از معصوم علیه السلام است. از این رو، عارف همانند کسی است که حدیث را بدون واسطه و مستقیماً از معصوم شنیده است. این همان چیزی است که مبنای ابن عربی در کتاب *فتوحات مکیه* در بررسی بسیاری از روایات قرار گرفته است. او صرفاً حدیثی را که از طریق کشف و شهود صحیح بداند نقل می کند، گرچه از طریق صحیح نباشد.^۲

ابن عربی معتقد است که چه بسا حدیث ضعیفی به دلیل ضعیف بودن سندش، به سبب فرومایگی فردی که در سلسله راویان آن قرار دارد، وانهاده می شود، در حالی که در واقع صحیح بوده است و چه بسا این فرد در این حدیث راستگو بوده و در آن وضعی صورت نداده است، ولی محدث، آن حدیث را فقط به دلیل عدم اطمینان به سخن او مردود می شمارد.^۳

فیض کاشانی در مقدمه تفسیرش، بر احادیث فراوانی که از دیگر فرق وارد شده،

۱. صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۴۵۸.

۲. *الفتوحات المکیه*، ج ۱، ص ۱۵۰.

۳. همان.

اعتماد می‌کند و در مقدمه تفسیرش می‌نویسد:

لازمه این موضوع مهم و ارائه تفسیری این چنین، فرد ناقدی آگاه است که با نور خدا می‌نگرد و روح القدس مؤید اوست و به اذن خداوند صدق حدیث و صحت آن را به واسطه روشنایی نورش مشاهده می‌کند و کذب، فساد و ضعف آن را از لحن قول می‌شناسد. در نتیجه، اخبار را با متون و سندها، بدون استاد تصحیح می‌کند و علم را از خداوندی که هیچ استادی ندارد، می‌گیرد.^۱

امام خمینی علیه السلام نیز در آثار عرفانی - تفسیری خود همچون عرفای پیشین، ملاکی مضمون محور دارند. نمود این رویه در آثار امام آن جا آشکارتر می‌شود که بحث‌های حدیثی در عرصه تأویلات عرفانی شان را با بحث‌های حدیثی ایشان در عرصه فقه مقایسه می‌کنیم. امام در مباحث فقهی، همچون فقیهی حدیث شناس و رجالی عمل می‌کنند و گاه چنان در سند و منبع احادیث فقهی، دقت نظر دارند که باور آن برای کسی که مباحث احادیث عرفانی ایشان را مطالعه کرده، بسیار مشکل است. تتبع و تعمق در روایات فقهی تا آن جا برای امام اهمیت دارد که از فقهایی که در نقل احادیث، به منابع فقهی اکتفا کرده و به منابع اولیه روایی رجوع نمی‌کنند، انتقاد می‌کنند. ایشان در یکی از بررسی‌های حدیثی خود، ضمن نقل حدیثی از مکاسب شیخ انصاری، به بررسی متنی آن در منابع اولیه حدیثی پرداخته و به این نتیجه می‌رسند که در هیچ یک از کتاب‌های روایی، بدین گونه که شیخ اعظم نقل کرده، نیست. ایشان در متن کتاب *البیع* ذیل روایتی فقهی آورده‌اند:

متن حدیث در عبارت مکاسب، موافق با *تهذیب الاحکام و وسائل الشیعه* در کتاب وقف است و کتاب‌های حدیثی، درباره الفاظ این حدیث اختلاف دارد. در بعضی از آن‌ها «وفیت» بدل «وفرت» و در بعضی «وزنت» است. در بعضی دیگر، «الوقف» به جای «الوقوف» و در بعضی دیگر، «الی جنبی» بدل «الی جنب ضیعتی» و در بعضی «الف» به جای «الفی» و در بعضی «مالک» به جای «ملکک» وجود دارد؛ ولی هیچ یک از اخبار کتاب‌ها به جای قول امام علیه السلام: «ولما وفرت المال»، عبارت «لما عمرتها» همان طور که در تجارت شیخ انصاری وجود دارد، نیست. گمان آن است که منشأ اشتباه، تکیه بر حافظه بوده است.^۲

۱. تفسیر صافی، ج ۱، ص ۱۲.

۲. کتاب البیع، ج ۳، ص ۱۵۱.

امام سپس با اظهار تعجب از کسانی که بدون مراجعه به منابع حدیثی، بر نقل شیخ انصاری تکیه کرده و بر اساس آن، به اشکال و پاسخ پرداخته‌اند، می‌نویسد:

بر علمای اعلام و محصلین است که در نقل احادیث، اتکا بر حافظه نکنند و هم‌چنین بر کتاب‌های استدلالی نیز استدلال نکنند! خصوصاً مثل *جواهر* و کتاب‌های پس از آن. و با تأسف شدید، قرائت کتاب‌های حدیثی بر مشایخ و قرائت آن بر ما بعد از توسعه فقه و اصول فوت شده است. و به همین علت، در اشتباهات زیادی واقع شده‌ایم که منشأ آن، اختلاف نسخه‌ها و اختلاف قرائت کلمه واحدی است که احکام با آن گوناگون می‌شود.^۱

دقت و وسواس امام در این امر، ستودنی است، اما به نظر می‌رسد این دقت، وسواس و تحقیق، در آثار غیرفقهی امام از جمله در آثار تفسیری ایشان کمتر است. می‌توان گفت، مبنای امام در بررسی احادیث فقهی با احادیث غیرفقهی، مخصوصاً احادیث عرفانی - تفسیری کاملاً متفاوت است.

این رویه امام خمینی علیه السلام بر مبنای متن محوری ایشان و نه سند محوری در مواجهه با روایات تفسیری است. بر اساس این مبنا، صحت و علو مضامین با سنجه عقل و علم قطعی است که محک درستی یا نادرستی احادیث شمرده می‌شود، نه صحت سند یا ذکر آن در منابع حدیثی معتبر و ملاک‌های رجالی و حدیثی دیگر.^۲

با توجه به آنچه ذکر شد، می‌توان منابع احادیث تفسیری منقول در آثار امام خمینی را در چند دسته تقسیم بندی کرد. تذکر مجدد این نکته ضروری است که هدف این نوشتار آن است که دریابد منبع اولیه احادیثی که در آثار امام نقل شده، چیست؟ چه امام مستقیماً از آن منابع نقل کرده باشند و چه از غیر آن.

الف) منابع شیعی

منابع شیعی مورد استفاده امام خمینی در نقل احادیث تفسیری را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱. منابع دست‌اول

بخش اعظم احادیث موجود در آثار امام خمینی علیه السلام، در منابع حدیثی معتبر امامیه،

۱. همان.

۲. رک: *کشف الاسرار*، ص ۳۱۸ و ۲۲۰.

مانند کتب اربعه و نهج البلاغه و آثار شیخ صدوق آمده و امام معمولاً بدون ذکر منبع از آن مصادر نقل می‌کنند. رویکرد امام در انتخاب، فهم و تفسیر این احادیث، رویکردی عرفانی است.

امام خمینی علیه السلام در نوشته‌ها و بیانات خود کمتر به منبع حدیث اشاره می‌کند، اما با کاوش در منابع حدیثی می‌توان دریافت که بسیاری از احادیث تفسیری غیرفقهی نقل شده امام، در منابع اصلی شیعه موجود است. احادیث ذیل از این دسته‌اند:

- حدیث «قرب نوافل»^۱.

- مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا جَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ.^۲

- فَتَجَلَّى سُبْحَانَهُ لَهُمْ فِي كِتَابِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونُوا رَأَهُ بِمَا أَرَاهُ.^۳

- مَثَلُ الْحَرِيصِ عَلَى الدُّنْيَا مَثَلُ دُوْدَةَ الْقَرِّ كُلَّمَا أزدَادَتْ مِنَ الْقَرِّ عَلَى نَفْسِهِ لَقَا كَانَ

أَبْعَدَ لَهَا مِنَ الْخُرُوجِ حَتَّى تَمُوتَ غَمًّا قَالَ: وَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: أَعْنَى الْعَنِيِّ مَنْ لَمْ يَكُنْ

لِلْحِرْصِ أُسِيرًا.^۴

- کسی که «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» را یک مرتبه قرائت کند، ثلث قرآن را قرائت کرده و کسی

که سه مرتبه قرائت کند، قرآن را ختم نموده است.^۵

- أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ عَشِيَ الْعِبَادَةَ فَعَانَقَهَا وَاحْبَبَهَا بِقَلْبِهِ....^۶

- أَبِي اللَّهِ أَنْ يُجْرِيَ الْأَشْيَاءَ إِلَّا بِأَسْبَابٍ....^۷

۳. منابع دست دوم

بخشی از احادیثی که امام خمینی علیه السلام از منابع و مآخذ شیعی نقل کرده‌اند، احادیثی خاص است که در منابع حدیثی اولیه امامیه یافت نمی‌شود و به نظر می‌رسد، از منابعی دیگر نقل شده‌اند که اکثراً غیرروایی بوده و بیش‌تر در زمره کتاب‌های عرفانی، و اخلاقی و فلسفی جای می‌گیرند. از جمله این آثار عبارتند از: برخی آثار عرفانی فیض

۱. کافی، ج ۲، ص ۳۵۲، ح ۷ و ۸.

۲. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۶۹.

۳. نهج البلاغه، خ ۱۴۷، ص ۲۰۴.

۴. کافی، ج ۲، ص ۲۱۶، باب ۱۱۶، ح ۷.

۵. وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، ج ۶، ص ۲۲۳.

۶. همان، ج ۱۰، ص ۸۳.

۷. کافی، ج ۱، ص ۱۸۳.

کاشانی از جمله کلمات مکنونه و علم یقین، آثار سید حیدر آملی مثل اسرار الشریعه و اطوار الطریقه و انوار الحقیقه، و هم چنین جامع الاسرار و منبع الانوار و تفسیر المحيط الاعظم، آثار ملا صدرا از جمله اسفار اربعه و تفسیر القرآن الکریم، دعائم الاسلام قاضی نعمان، عوالم الآلی ابن ابی جمهور، مشارق انوار الیقین فی مقامات امیر المؤمنین حافظ رجب برسی و غرر و درر آمدی. چند نمونه:

- إِنَّ الصُّورَةَ الْإِنْسَانِيَّةَ أَكْبَرُ حُجَّةِ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ وَهِيَ الْكِتَابُ الَّذِي كَتَبَهُ بِيَدِهِ وَهِيَ الْهَيْكَلُ الَّذِي بَنَاهُ بِحِكْمَتِهِ وَهِيَ مَجْمُوعُ صُورِ الْعَالَمِينَ وَهِيَ الْمُخْتَصَرُ مِنَ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ وَهِيَ الشَّاهِدُ عَلَى كُلِّ غَائِبٍ وَهِيَ الْحُجَّةُ عَلَى كُلِّ جَا حِدٍ وَهِيَ الطَّرِيقُ الْمُسْتَقِيمُ إِلَى كُلِّ خَيْرٍ وَهِيَ الصِّرَاطُ الْمَمْدُودُ بَيْنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ^۱
این روایت را می توان در جامع الاسرار^۲ و کلمات مکنونه^۳ یافت.
- لَوْلَا كَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ^۴.

این خبر در علم یقین^۵ به عنوان خبر مشهور و در بحار الانوار^۶ نقل شده است.
- إِنَّ أَوْلِيَاءِي تَحْتَ قَبَابِي لَا يَعْرِفُهُمْ غَيْرِي^۷.

این خبر را می توان در اسرار الشریعه^۸ و مرصاد العباد^۹ و بدون «إِنَّ» در احیاء علوم الدین^{۱۰} یافت.

- مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتُ اللَّهَ قَبْلَهُ وَبَعْدَهُ وَمَعَهُ^{۱۱}
این حدیث را می توان با کمی اختلاف در علم یقین^{۱۲} و اسفار اربعه^{۱۳} یافت.

۱. التعلیق علی الفوائد الرضویه، ص ۵۳؛ شرح دعاء السحر، ص ۷ و ۱۴۷ (با کمی اختلاف).

۲. جامع الاسرار و منبع الانوار، ص ۳۸۳.

۳. کلمات مکنونه، ص ۱۲۵.

۴. شرح چهل حدیث، ص ۳۳۹.

۵. علم یقین، ج ۱، ص ۳۸۱ و ۵۰۷.

۶. بحار الانوار، ج ۱۶، ص ۴۰۵ و با کمی اختلاف در ج ۱۵، ص ۲۷ و ج ۵۴، ص ۱۹۹.

۷. شرح چهل حدیث، ۱۶۲.

۸. اسرار الشریعه و اطوار الطریقه و انوار الحقیقه، ص ۱۹۷.

۹. مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد، ص ۱۲۷.

۱۰. احیاء علوم الدین، ج ۱۴، ص ۱۴۷.

۱۱. شرح دعاء السحر، ص ۱۴۶.

۱۲. علم یقین، ج ۱، ص ۴۹.

۱۳. الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه، ج ۱، ص ۱۱۷.

ب) منابع عامه

بسیاری از روایات تفسیری موجود در آثار امام خمینی علیه السلام در منابع اصلی شیعی یافت نمی‌شود، بلکه باید آن‌ها را در منابع روایی اهل سنت جست‌وجو کرد. آثاری چون صحاح سته و جوامع روایی دیگر اهل سنت، منبع اولیه برخی روایات تفسیری موجود در آثار امام است. البته این موضوع ضرورتاً بدان معنا نیست که امام مستقیماً از آن منابع نقل کرده‌اند، چراکه ممکن است امام این احادیث را از آثار عرفانی شیعی نقل کرده باشند و آن آثار از جوامع روایی اهل سنت نقل کرده‌اند. به عبارت دیگر، نوع این احادیث، از احادیث منتقله از منابع عامه به منابع عرفانی شیعه به شمار می‌آید؛ هرچند طبق مبنای عرفان نقل و پذیرش احادیث غیرفقهی، مبتنی بر شهود و یقین قلبی است و ربطی به شیعی یا سنی بودن صاحب منبع حدیث ندارد.

چند نمونه:

- از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله نقل شده: آن حضرت به تعدادی از پادشاهان و حکمرانان نامه نوشت و آن‌ها را به اسلام دعوت کرد. پیامبر صلی الله علیه و آله در آن نامه‌ها این آیه از قرآن کریم را نوشت: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ...^۱

این روایت در صحیح بخاری^۲ و صحیح مسلم^۳ نقل شده است.

- أَطَلَّتِ السَّمَاءُ؛ وَحَقُّ لَهُ أَنْ تَنْطَ: مَا فِيهَا مَوْضِعٌ قَدَمٍ إِلَّا وَفِيهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ.^۴

این روایت در آثاری چون مسند احمد^۵ نقل شده است؛ هرچند بعداً به علم‌الیقین نیز راه یافته است.^۶

- إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامِ دَهْرِكُمْ نَفَحَاتًا أَلَا فَتَعَرَّضُوا لَهَا.^۷

این حدیث در برخی منابع اهل سنت، مانند: المعجم الکبیر^۸ و مجمع الزوائد^۹ آمده است.

۱. کتاب البیع، ج ۲، ص ۷۲۰.

۲. صحیح البخاری، ج ۶، ص ۳۶۲.

۳. صحیح مسلم، ج ۴، ص ۴۳، ح ۱۷۷۳.

۴. آداب الصلوة، ص ۳۴۱.

۵. مسند احمد بن حنبل، ج ۵ ص ۱۷۳.

۶. علم‌الیقین، ج ۱، ص ۲۵۹.

۷. مصباح‌الهدایة الی الخلافة والولایة، ص ۸۰ و ۱۱۱.

۸. المعجم الکبیر، ج ۱، ص ۲۵۰، ح ۷۲۰.

۹. مجمع الزوائد و منبع‌القوائد، ج ۱۰، ص ۲۳۱.

مولی محمد صالح مازندرانی در شرح اصول الکافی به عامی بودن طریق این حدیث تصریح کرده است.^۱

- وَ لَوْ دُلِّیْتُمْ بِحَبْلِ الی الْأَرْضِیْنَ السُّفْلَى لَهَبِطْتُمْ عَلَی اللَّهِ.^۲

این حدیث، با اندکی اختلاف، در برخی از منابع معتبر حدیثی اهل سنت، از جمله سنن ترمذی^۳ و مسند احمد بن حنبل^۴ و آمده است.

- إِنَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ.^۵

این حدیث در معجم الکبیر طبرانی^۶ و با اختلافی مختصر در صحیح مسلم^۷ و سنن ابن ماجه^۸ آمده است. مجلسی نیز در بحار الانوار^۹ این حدیث را از همین منابع نقل کرده است.

نکته جالب توجه این است که امام خمینی^{علیه السلام} نقل این حدیث را در یک مورد به اهل سنت و شیعه نیز نسبت داده‌اند:

أَمَّا الَّذِی قَرَعَ سَمْعَكَ مِنَ الطَّرِیقِیْنَ مِنْ: أَنَّ لِلَّهِ سَبْعَةَ حِجَابٍ أَوْ سَبْعِينَ حِجَابًا أَوْ سَبْعَمِائَةَ حِجَابٍ أَوْ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَ ظُلْمَةٍ....^{۱۰}

به نظر می‌رسد امام، بر اساس نقل بحار الانوار است که چنین نسبتی داده‌اند.

از این نوع نقل‌ها در آثار غیر فقهی امام خمینی^{علیه السلام} کم نیست.^{۱۱}

۱. شرح اصول الکافی، ج ۱۰، ص ۳۹۰.

۲. با اغماض از اختلاف نقل: تفسیر سوره حمد، ص ۵۱؛ شرح دعاء السحر، ص ۲۱؛ ستر الصلوة معراج السالکین و صلوة العارفین، ص ۴۲؛ آداب الصلوة، ص ۸۱.

۳. سنن ترمذی، ج ۵، ص ۷۸، ح ۲۳۵۲.

۴. المسند، ج ۲، ص ۳۷۰.

۵. با اغماض از اختلاف نقل: التعلیقه علی الفوائد الرضویه، ص ۶۵؛ شرح چهل حدیث، ص ۱۲۱ و ۵۹۰.

۶. المعجم الکبیر، ج ۶، ص ۱۴۸، ح ۵۸۰۲.

۷. صحیح مسلم، کتاب الایمان، باب ۷۹، ج ۱، ص ۱۶۲.

۸. سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۷۱، مقدمه، باب ۱۳، ح ۱۹۶.

۹. بحار الانوار، ج ۵۵، ص ۴۵، کتاب السماء و العالم، باب ۵.

۱۰. التعلیقه علی الفوائد الرضویه، ص ۱۱۶.

۱۱. نمونه‌های دیگر: «رَأَيْتُ رَبِّي فِي أَحْسَنِ صُورَةٍ. وَقَالَ: فِيمَا يَخْتَصِمُ الْمَلَأُ الْأَعْلَى، يَا مُحَمَّدُ قُلْتُ: أَنْتَ أَعْلَمُ رَبِّي. مَرَّتَيْنِ. فَقَالَ، صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ: فَوَضَعَ اللَّهُ كَفَّهُ بَيْنَ كَتِفِي، فَوَجَدْتُ بَرْدَهَا بَيْنَ تَدْيِي فَعَلِمْتُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ. ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: وَكَذَلِكَ نُرَى إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ. وَتَلَقَى وَحْيَیْ مِنْ طَرِیقِ ذَوْقٍ نِزْمِ مَسْلَمٍ اسْت»: مصباح الهدایة الی الخلافة و الولایة، ص ۸۰؛ «در حدیث است که روزی پیامبر اعظم^{صلی الله علیه و آله} در جمع صحابه نشستند، ناگهان صدای مهیبی آمد. عرض شد: این صدا چه بود؟ فرمود: سنگی از لب جهنم

ج) منابع خاص عرفانی

بخش دیگری از احادیث تفسیری که در آثار امام خمینی نقل شده‌اند، احادیثی است که غالباً دارای مضامین عرفانی است و نمی‌توان در منابع دست اول حدیثی شیعه و اهل سنت، اثری از آن یافت. این دسته از روایات غالباً در آثار عرفانی، تفسیری و... اهل سنت یافت می‌شود؛ هرچند بعضی از این احادیث، بعداً به کتب شیعه نیز راه پیدا کرده است. آثاری چون *فتوحات مکیه ابن عربی، احیاء علوم الدین غزالی، شرح فصوص الحکم قیصری و مصباح الانس فناری*، از این دسته‌اند.

در این آثار، روایاتی وجود دارد که منبع نقل آن‌ها معلوم نیست. به نظر می‌رسد، احادیث این کتاب‌ها از متون پیشین صوفیه و منابع ناشناخته دیگر اخذ شده باشد. از آن‌جا که محک امام در پذیرش و نقل این روایات، صحت مضمون و کشف نورانیت آن است، ایشان بدون بررسی سندی و بدون آن‌که به منبع اولیه این احادیث توجه کنند، صرفاً با بررسی مضمونی و کشف نورانیت آن، آن‌ها را نقل کرده‌اند. نمونه‌های زیر از این دسته‌اند:

- كَانَ أَحْسَى مُوسَى عَيْتُهُ الْيُمْنَى عَمِيَاءَ وَأَخَى عَيْسَى عَيْتُهُ الْيُسْرَى عَمِيَاءَ وَأَنَا دُوَالْعَيْنَيْنِ.^۱

این حدیث از میان کتب شیعی فقط در *تفسیر بیان السعاده* آن هم با کمی اختلاف آمده است.^۲

- الطَّرِيقُ إِلَى اللَّهِ بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ.^۳

این جمله در منابع حدیثی اولیه یافت نشد. ملاهادی سبزواری این جمله را با تعبیر «و قد قال الحكماء والعرفاء: الطرق إلى الله بعدد أنفاس الخلائق»^۴ نقل کرده است. در

افتاد و پس از هفتاد سال اکنون به قعر جهنم رسید. اهل دل گفتند: در آن حال شنیدیم مرد کافری که هفتاد سال داشت، اکنون درگذشت و به قعر جهنم رسید: «تفسیر سوره حمد، ص ۲۵۱ و ۲۵۲؛ همچنین *صحیفه امام*، ج ۱۸، ص ۴۴۹؛ «أَطَلَتِ السَّمَاءُ وَحَقٌّ لَهُ أَنْ تَنْظُرَ مَا فِيهَا مَوْضِعَ قَدَمِ الْأَوْفِيَةِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ»: *آداب الصلوة*، ص ۳۴۱؛ «لَا حَتْرَقَتْ سَبْحَاتُ وَجْهَهُ مَا انْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ»: *مصباح الهداية إلى الخلافة والولاية*، مقدمه، ص ۱۱۵.

۱. *سرالصلوة معراج السالكين و صلوة العارفين*، ص ۹۲؛ *صحیفه امام*، ج ۳، ص ۲۲۶؛ *التعليقة على الفوائد الرضوية*، ص ۷۱؛ شرح *دعاء السحر*، ص ۱۰.

۲. *بيان السعادة في مقامات العبادة*، ج ۴، ص ۹۹ و ۱۲۷.

۳. *سرالصلوة*، ص ۵؛ *آداب الصلوة*، ص ۱۰.

۴. شرح *الاسماء الحسنی*، ج ۱، ص ۲۴۵.

کشف الظنون، از کتابی به نام رساله الطرق از احمد بن عمر، معروف به نجم الدین کبری، یاد کرده و گفته که کتاب با جمله یاد شده شروع شده است.^۱ در جامع الاسرار به نقل از رسول خدا ﷺ آمده است.^۲ قیصری در شرح فصوص به قیل نسبت داده است.^۳ در علم الیقین،^۴ محیط الاعظم^۵ و نقد النصوص^۶ نیز نقل شده است.

- لَوْلَا كَمَا خَلَقْتَ الْاَفْلَاكَ.^۷

این خبر در منابع معتبر نقل نشده، اما در علم الیقین^۸ به عنوان خبر مشهور و در بحار الانوار^۹ نقل شده است.

- كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ اَنْ اَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكَيْ اَعْرِفَ.^{۱۰}

این عبارت در منابع حدیثی به صورت مسند نیامده است، اما آملی آن را در اسرار الشریعه^{۱۱} و ملاصدرا با کمی اختلاف در تفسیر القرآن الکریم^{۱۲} آورده اند. در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، با تعبیر «كُنْتُ كَنْزًا لَا أُعْرَفُ، فَاحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ»^{۱۳} و در فتوحات المکیه^{۱۴} با تعابیر مختلف آمده است. بنا به گزارش عجلونی، ابن تیمیه، زرکشی، ابن حجر، سیوطی و کسانی دیگر حدیث را موضوع دانسته اند.^{۱۵} از علمای امامیه نیز شیخ علی نمازی رحمته الله علیه این حدیث را موضوع شمرده است.^{۱۶}

۱. کشف الظنون فی اسامی الکتب والفنون، ج ۱، ص ۸۷۶.
۲. جامع الاسرار، ص ۸ و ۹۵.
۳. شرح فصوص الحکم، ص ۲۹۶.
۴. علم الیقین، ج ۱، ص ۴۳.
۵. المحيط الاعظم والبحر الخضم، ج ۱، ص ۲۳۶.
۶. نقد النصوص، ص ۱۸۵.
۷. شرح چهل حدیث، ص ۳۳۹.
۸. علم الیقین، ج ۱، ص ۳۸۱، (فی صفات الامام).
۹. بحار الانوار، ج ۱۶، ص ۴۰۵، با کمی اختلاف: ج ۱۵، ص ۲۷، ج ۵۴، ص ۱۹۹.
۱۰. آداب الصلوة، ص ۲۸۸؛ تفسیر سوره حمد، ص ۷۱؛ شرح حدیث جنود عقل و جهل، ص ۲۹۷؛ شرح دعاء السحر، ص ۵۷؛ مصباح الهدایة الی الخلافة والولایة، مقدمه، ص ۱۳؛ الطلب والارادة، ص ۲۶.
۱۱. اسرار الشریعة و اطوار الطریقة و انوار الحقیقة، ص ۴۵.
۱۲. تفسیر صافی، ج ۶، ص ۵۴ و ۱۵۵ و ۳۷۰ و ۳۸۷.
۱۳. شرح نهج البلاغه، ج ۵، ص ۱۶۳.
۱۴. الفتوحات المکیه، ج ۳، ص ۱۶۷ و ۴۶۶.
۱۵. ر. ک: کشف الخفاء، ج ۲، ص ۱۳۲.
۱۶. مستدرک سفینه البحار، ج ۹، ص ۱۹۳.

- لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ^۱.

این حدیث در منابع معتبر حدیثی یافت نشد. این حدیث در جامع الاسرار آمده^۲ که ظاهراً سید حیدر آملی آن را از فتوحات مکیه برگرفته است.^۳ در قوت القلوب ابوطالب مکی نیز با تعبیر «وفی الخیر المأثور عن الله تعالی» آمده است.^۴

این حدیث با اندکی تغییر در عوالی اللالی،^۵ بحار الانوار،^۶ محجة البيضاء^۷ و احیاء علوم الدین^۸ آمده است.

- أَنَا النُّقْطَةُ الَّتِي تَحْتَ الْبَاءِ.^۹

این حدیث را می توان در مشارق انوار الیقین^{۱۰} یافت.^{۱۱}

از این دست احادیث که امام از منابع عرفانی نقل کرده اند، در آثار تفسیری ایشان

کم نیست.^{۱۲}

۱. با اغماض از اختلاف نقل: شرح دعاء السحر، ص ۲۸؛ سر الصلوة معراج السالکین و صلوة العارفين، ص ۵۶؛ شرح چهل حدیث، ص ۴۵، ۱۰۸، ۲۵۹ و ۴۸۰.

۲. جامع الاسرار، ص ۲۹۰، ۵۴۴ و ۵۵۷.

۳. الفتوحات المکیه، ج ۳، ص ۳۲۵ و ج ۵، ص ۱۳۸.

۴. قوت القلوب، ج ۱، ص ۴۲۳ و ۲۱۵.

۵. عوالی اللالی، ج ۴، ص ۷.

۶. بحار الانوار، ج ۵۵، ص ۳۹.

۷. محجة البيضاء، ج ۵، ص ۲۶.

۸. احیاء علوم الدین، ج ۹، ص ۱۷۷.

۹. تفسیر سوره حمد، ص ۱۵۴.

۱۰. مشارق انوار الیقین فی اسرار امیر المؤمنین، ص ۲۱.

۱۱. درباره مؤلف کتاب مشارق انوار الیقین گفته شده است در کتابش افراط و نسبت غلو بسیار است. در این باره رک: معجم رجال الحدیث، ج ۷، ص ۱۸۱؛ الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۶، ص ۲۹۰.

۱۲. نمونه های دیگر: قَلْبُ الْمُؤْمِنِ عَرْشُ الرَّحْمَنِ؛ شرح چهل حدیث، ص ۴۸۰؛ إِنَّ الصُّورَةَ الْإِنْسَانِيَّةَ أَكْبَرُ حُجَّةِ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ وَ هِيَ الْكِتَابُ الَّذِي كَتَبَهُ بِيَدِهِ وَ هِيَ الْهَيْكَلُ الَّذِي بَنَاهُ بِحِكْمَتِهِ وَ هِيَ مَجْمُوعُ صُورِ الْعَالَمِينَ وَ هِيَ الْمُخْتَصَرُ مِنَ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ وَ هِيَ الشَّاهِدُ عَلَى كُلِّ غَائِبٍ وَ هِيَ الْحُجَّةُ عَلَى كُلِّ جَائِدٍ وَ هِيَ الظَّرِيقُ الْمُسْتَقِيمُ إِلَى كُلِّ خَيْرٍ وَ هِيَ الصِّرَاطُ الْمَمْدُودُ بَيْنَ الْجَنَّةِ وَ النَّارِ؛ با اغماض از اختلاف نقل: التعليقات على الفوائد الرضوية، ص ۵۳؛ شرح دعاء السحر، ص ۷ و ۱۴۷؛ أَللَّهُمَّ أَرِنِي الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ؛ آداب الصلوة، ۱۱؛ تقریرات فلسفه، ج ۲، ص ۸۴؛ صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۲۲۵؛ يتلعبون فيها بالنار: تقریرات فلسفه، ج ۳، ص ۴۷۶؛ النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا؛ تفسیر سوره حمد، ص ۱۲۵؛ صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۴۴۶؛ شرح چهل حدیث، ص ۳۷۳؛ يَابْنَ آدَمَ خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ وَ خَلَقْتُكَ لِأَجْلِي؛ تفسیر سوره حمد، ص ۴۴؛ نَحْنُ الْكَلِمَاتُ النَّاقَاتُ؛ تقریرات فلسفه، ج ۱، ص ۲۲؛ ج ۲، ص ۳۴۷ و ۳۵۲؛ جُزْأًا وَ هِيَ خَامِدَةٌ؛ تفسیر سوره حمد، ص ۲۳۷؛ تقریرات فلسفه، ج ۱، ص ۲۲؛ شرح حدیث جنود عقل و جهل، ص ۴۶؛ صحیفه امام، ج ۳، ص ۲۳۵؛ إِنَّ أَوْلِيَاءِي تَحْتَ قِبَابِي لَا يَعْرِفُهُمْ غَيْرِي؛ با اغماض از اختلاف نقل: آداب الصلوة، ص ۳۲۲؛ سر الصلوة معراج السالکین و صلوة العارفين، ص ۹۶ و ۱۰۲.

نتایج

- برآیند نهایی این تحقیق را می‌توان در موارد زیر فهرست کرد:
۱. امام خمینی معتقد است، صحت و علو مضامین احادیث است که محک درستی یا نادرستی احادیث غیرفقهی شمرده می‌شود، نه صحت سند یا ذکر آن در منابع حدیثی معتبر.
 ۲. بخش اعظم احادیث موجود در آثار امام، در منابع حدیثی معتبر امامیه آمده است.
 ۳. بخشی از احادیث منقول در آثار امام خمینی علیه السلام در منابع حدیثی اولیه امامیه یافت نمی‌شود و باید آن‌ها را در کتاب‌های عرفانی، اخلاقی و فلسفی شیعه یافت.
 ۴. دسته‌ای از روایات غیرفقهی موجود در آثار امام، از منابع روایی اهل سنت نقل شده‌اند.
 ۵. امام گاهی احادیثی را نقل کرده‌اند که غالباً دارای مضامین عرفانی است و در منابع دست اول حدیثی شیعه و حتی اهل سنت نقل نشده‌اند. این دسته از روایات غالباً در آثار عرفانی، اخلاقی و تفسیری اهل سنت یافت می‌شود؛ هرچند بعضی از این احادیث، بعداً به کتب شیعه نیز راه پیدا کرده است.

کتاب نامه

- قرآن کریم
- احیاء علوم الدین، ابو حامد غزالی، بیروت: دارالکتب العربی، [بی تا].
- اسرار الشریعه و اطوار الطریقه و انوار الحقیقه، لحدیدر الاملی، سید حیدر آملی، مقدمه و تصحیح: محمد خواجهوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۶۲ ش.
- اصول کافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۳۶۵ ش.
- آداب الصلاة، سید روح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، اول، ۱۳۷۰ ش.
- بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار، محمد باقر مجلسی، بیروت: الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
- بیان السعادة فی مقامات العبادة، حاج سلطان محمد گنابادی، تهران: دانشگاه تهران، دوم، و افست از همان چاپ، بیروت: مؤسسة الاعلمی، ۱۴۰۸ ق.
- التعلیقة علی الفوائد الرضویة، سید روح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸ ش.
- تفسیر سوره حمد، سید روح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، سوم، ۱۳۷۶ ش.
- تفسیر قرآن مجید برگرفته از آثار امام خمینی، سید محمد علی ایازی، قم: عروج، ۱۳۸۴ ش.
- تفسیر الصافی، محمد بن مرتضی مولى محسن فیض کاشانی، مشهد: دارالمرتضی للنشر، ۱۴۰۲ ق.
- تقریرات فلسفه، سید روح الله خمینی، تقریر: آیه الله سید عبد الغنی اردبیلی، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، [بی تا].
- جامع الاسرار و منبع الانوار، سید حیدر آملی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی و وزارت فرهنگ و آموزش عالی، اول، ۱۳۶۸ ش.
- الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه، صدرالدین محمد قوامی صدرالمتألهین شیرازی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چهارم.
- الذریعة الی تصانیف الشیعه، شیخ آقابزرگ تهرانی، بیروت: دارالاضواء، [بی تا].
- سز الصلاة، سید روح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ششم،

- ۱۳۷۸ ش.
- سنن ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد ابن ماجه قزوینی، تحقیق: فؤاد عبد الباقي، بیروت: دارالکتب العلمیه، [بی تا].
 - سنن الترمذی، محمد بن عیسی الترمذی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ق.
 - شرح اصول کافی، صدرالدین محمد قوامی صدرالمتألهین شیرازی، تهران: مکتبه المحمودی، ۱۳۹۱ ق.
 - شرح الاسماء الحسنی، ملا هادی سبزواری، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ ش.
 - شرح چهل حدیث، سیدروح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، دوم، ۱۳۷۱ ش.
 - شرح حدیث جنود عقل و جهل، سیدروح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، اول، ۱۳۷۷ ش.
 - شرح دعاء السحر، سیدروح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۴ ش.
 - شرح فصوص الحکم، محمد داود قیصری رومی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، اول، ۱۳۷۵ ش.
 - شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
 - صحیح مسلم، مسلم بن الحجاج، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۳۷۴ ق.
 - صحیفه امام، سیدروح الله خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، اول، ۱۳۷۸ ش.
 - صحیح البخاری، الإمام أبو عبد الله محمد بن إسماعیل بخاری، تحقیق و شرح: شیخ قاسم شمعاعی رفاعی، بیروت: دارالقلم، الطبعة الأولى، ۱۴۰۷ ق.
 - الطلب والاراده، سیدروح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، اول، ۱۳۷۹ ش.
 - علم الیقین، محمد بن مرتضی مولى محسن فیض کاشانی، قم: انتشارات بیدار، تحقیق و تعلیق: محسن بیدارفر، اول، ۱۳۷۷ ش.
 - عوالی اللآلی، محمد بن زین الدین ابن ابی جمهور احسائی، قم: سیدالشهداء، اول، ۱۴۰۵ ق.

- عیون اخبار الرضا، أبو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی، الصدوق، جهان، ۱۳۷۸ ق.
- الفتوحات المکیه، محمد بن علی محی الدین ابن عربی، بیروت: دار صادر، [بی تا].
- قوت القلوب، ابوطالب مکی، بیروت: دارالکتب العلمیه، اول، ۱۴۱۷ ق.
- کتاب البیع، سید روح الله خمینی، نشر اسلامی، پنجم، ۱۴۱۵ ق.
- کتاب الطهارة، سید روح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، اول، ۱۳۷۹ ش.
- کشف اسرار، سید روح الله خمینی، تهران: دفتر نشر فلق، [بی تا].
- کشف الظنون فی اسامی الکتب والفنون، حاجی خلیفه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳ ق.
- کشف الخفاء، اسماعیل بن محمد العجلونی، القاهرة: مطبعة القدسی، ۱۳۵۱ ق.
- کلمات مکتونه، محمد بن مرتضی مولى محسن فیض کاشانی، تصحیح و تعلیق: عزیز الله عطاردی قوچانی، تهران: انتشارات فراهانی، دوم، ۱۳۶۰ ش.
- مجمع الزوائد و منبع الفوائد، علی بن ابی بکر الهیثمی، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
- المحجة البيضاء، محمد بن مرتضی مولى محسن فیض کاشانی، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، چهارم، ۱۴۱۷ ق.
- المحيط الاعظم والبحرالخصم، سید حیدر آملی، تحقیق و مقدمه: سید محسن موسوی تبریزی، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، سوم، ۱۴۲۲ ق.
- مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد، شیخ نجم الدین رازی، تهران: کتابخانه سنائی، ۱۳۶۳ ش.
- مستدرک سفینه البحار، علی نمازی شاهرودی، قم: دفتر نشر اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
- مسند احمد بن حنبل، احمد بن محمد ابن حنبل شیبانی، بیروت: دارالفکر، افسست از مصر، مطبعة میمنیه، ۱۳۱۳ ق.
- مشارق انوار الیقین فی اسرار امیر المؤمنین، رجب بن محمد حافظ برسی، بیروت: مؤسسه الاعلمی، [بی تا].
- مصباح الهدایه الی الخلافة والولایه، سید روح الله خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۳ ش.

- المعجم الكبير، حافظ ابوالقاسم سليمان بن احمد طبرانی، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۰۵ ق.
- معجم رجال الحديث وتفصيل طبقات الرواة، سيد ابوالقاسم خويي، قم: مركز نشر آثار شيعه، چهارم، ۱۳۶۹ ش.
- مقباس الهداية في علم الدراية، عبد الله مامقاني، قم: مؤسسة آل البيت، چهارم، ۱۴۱۱ ق.
- المكاسب المحرمه، سيد روح الله خميني، قم: موسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، ۱۳۷۴ ش.
- نقد النصوص في شرح نقش الفصوص، عبد الرحمن جامي، تصحيح وتعليق: ويليام چيتيك، تهران: انجمن فلسفه ايران، ۱۳۹۸ ش.
- نهج البلاغه، سيد رضی، قم: دارالهجره، [بی تا].
- وصول الاخير الى اصول الاخبار، حسين بن عبد الصمد عاملی، قم: مجمع الذخائر الاسلاميه، اول، ۱۴۰۴ ق.